

УДК 316.285:355.018(477.61/62)"201":316.7

СПРОБА АНАЛІЗУ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ В ПЛОЩИНІ ТРАВМАТИЧНИХ ТЕОРІЙ

Берездецька Л. В.,

аспірант кафедри галузевих соціологій

факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті пропонується новий погляд на військовий конфлікт – із точки зору перспективи культурної травми. Описано різні підходи до визначення соціального конфлікту, проаналізовано поняття військового конфлікту та сучасного його прояву – гібридних війн, розглянуто дослідження конфлікту на Донбасі. Теорія культурної травми представлена в натуралістичному, психоаналітичному та конструктивістському напрямках, надано розвиток поняття через його зв'язок із колективною пам'яттю. Використані підходи фокусуються у вивченні військового конфлікту на ознаки, що притаманні гібридній війні. Військовий конфлікт описаний як дискурсивна практика в публічному просторі, через яку відбувається артикуляція, обговорення та рефлексія травматичної події, осмислюється і колективна ідентичність. Запропонований підхід дозволяє в подальших дослідженнях покращити емпіричну операціоналізацію поняття військового конфлікту.

В статье предлагается новый взгляд на военный конфликт – с точки зрения перспективы культурной травмы. Описаны разные подходы к определению социального конфликта, проанализировано понятие военного конфликта и современного его проявления – гибридных войн, рассмотрено исследование конфликта на Донбассе. Теория культурной травмы представлена в натуралистическом, психоаналитическом и конструктивистском направлениях, предоставлено развитие понятия через его связь с коллективной памятью. Используемые подходы позволяют рассмотреть военный конфликт в плоскости признаков, которые свойственны гибридным войнам. Военный конфликт описан как дискурсивная практика в публичном пространстве, через которую происходит артикуляция, обсуждение и рефлексия травматических событий, осмысливается коллективная идентичность. Предложенный подход позволяет в дальнейших исследованиях улучшить эмпирическую операционализацию понятия военного конфликта.

The article proposes a new view on military conflict from the perspective of cultural trauma. Different approaches to the definition of a social conflict are described; the notion of a military conflict and its modern form of hybrid warfare is analyzed, as well as research of the conflict in Donbas is considered. The theory of cultural trauma is depicted within the scope of naturalistic, psychoanalytical and constructivist directions. The connection of this notion with collective memory is demonstrated. The applied approaches allow for considering military conflicts in the framework of hybrid warfare characteristics. Military conflict is described as a discourse practice in the public space which enables articulation, discussion and reflections on traumatic events; cultural identity is rethought. The proposed approach supports improved empirical operationalization of military conflict in further research.

Ключові слова: соціальний конфлікт, військовий конфлікт, культурна травма.

Постановка проблеми. До недавнього часу для українського суспільства проблематика військового конфлікту не була актуальною, оскільки такого конфлікту в Україні не існувало. Українські науковці описували прояви військового конфлікту на інших територіях, і важко було уявити, що щось подібне буде у нас. У зв'язку з тим, що військові дії на Сході країни тривають вже третій рік, сьогодні вивчення військових конфліктів та методів їх ведення є вкрай актуальним. Після початку воєнного конфлікту на Донбасі ми маємо справу із цілим спектром соціальних проблем, які з ним пов'язані. Даний конфлікт досі не має чіткої смислової інтерпретації – як серед українського населення, так і серед міжнародної спільноти. Немає навіть чітко окресленого поняття того, що все ж таки відбувається на Сході, – це військовий конфлікт, і якщо так, то між ким? Чи це терористична акція? Такі речі,

як на рівні повсякденної, так і на рівні наукової комунікації вимагають уточнення: то із чим же ми маємо справу?

Мета – розглянути новий погляд на військовий конфлікт – із точки зору перспективи культурної травми.

Виклад основного матеріалу. У військовий конфлікт на Сході країни втягнута низка різних соціальних акторів, він змінює учасників конфлікту, породжуючи навколо себе різні стани та явища. Зміни відбуваються і в культурі (поведінці, віруваннях, установках, відносинах і цінностях, які характеризують спільноту), а відтак і у трансформації ідентичності українців, що свідчить про існування культурної травми в суспільстві. Різні актори суспільного життя в різних засобах масової комунікації (мас-медіа, система освіти, сфера мистецтва, публічний простір міст, наука) намагаються обговорити та осмислити, та й назвати врешті-решт, конфлікт, вписати його в ті чи інші дискурси. Так, проблема виходить за рамки особистісної – для військових, а стає суспільною, залучаючи широке коло колективних агентів. Такі спроби осмислити кризові явища в суспільстві та побудувати дискурси та наративи, в які входили б ці сенси, і досліджує теорія культурної травми.

Соціальний конфлікт розглядав ще Аристотель, який визначав конфлікт через жорстоку природу людини. Конфліктологічні ідеї Середньовіччя проявлялись у конфлікті людського, мирського та божественного світів (Августин Аврелій, Тома Аквінський). Французькі просвітники розглядали конфлікт, виходячи з рівності людей та їхнього одночасного бажання одних і тих самих суспільних благ. Класики соціології – К. Маркс, Г. Зіммель – по-різному пояснювали його природу: перший – через соціально-економічні відносини, другий – через природну ворожість. Згодом соціальний конфлікт вивчали представники і функціоналістської (Т. Парсонс), і конфліктологічної (Л. Козер, Р. Дарендорф) теорій. Автори першої визначали його як винятки та порушення в існуванні соціальної системи, тоді як конфліктологи наголошували на повсюдності соціальних конфліктів, які є особливостями функціонування соціальних систем, та його позитивних функцій.

Військовий конфлікт, як різновид соціального, був у фокусі досліджень ряду науковців (М. Требін, О. Панфілов, В. Потехіна, С. Гантінгтон, Ф. Гоффман, Р. Вілкі, О. Яницький), які розглядали мотивацію, цілі та методи боротьби. Тероризм, як метод боротьби сучасних війн, вивчають С. Гантінгтон, В. Ліпкан, Дж. Массіоніс, П. Вілкінсон, та розуміють при цьому «незаконні небезпечні дії, що спрямовані проти індивідів, соціальних груп чи держави, щоб залякувати, шантажувати у політичних чи ідеологічних цілях» [13]. Сучасний конфлікт на Сході України вивчають серед соціологів, перш за все, М. Требін та С. Хобта. М. Требін розглядає конфлікт крізь поняття гібридної війни, а С. Хобта більшою мірою зосереджується на аналізі моделей поведінки та сприйнятті просторів – перспективного, особистого та простору дії.

Теорія культурної травми прийшла в соціогуманітарні науки з медицини, де вона розглядалась як «порушення анатомічної цілісності чи фізіологічних функцій органів і тканин тіла людини, що виникають у результаті зовнішнього впливу». У XIX ст. колективні травми почала вивчати психологія – спочатку через масові смерті на залізниці, згодом – під час дослідження істерії, а в XX ст. – після Першої та Другої світових війн. Соціологія переймає психоаналітичні підходи до вивчення культурної травми (в їх рамках – Д. Ла Капра, Е. Сантнер, З. Фройд, К. Карут, Н. Смейлзер, А. Ніл (психоаналітичне пояснення травми)) та пропонує сконструктивістське пояснення: Дж. Александер, Р. Аерман, П. Штомпка, А. Нейл, А. Аарулайд-Тард. Представники обох напрямів зосереджували свою увагу на порушеннях ідентичності травмованої спільноти та процесі її обговорення, способах бачення минулого та майбутнього. Конструктивні та деструктивні функції культурної травми діалектично пов'язані – через кризу колективної ідентичності. І в даному випадку ключовим питанням постає процес роботи з травмою (в психоаналічному напрямі) або її конструювання (в конструктивістському), а в результаті і дискурсивні практики, в які поміщений аналіз травми в публічних просторах. У своїй статті ми показуємо зв'язок між культурною травмою та колективною пам'яттю як вразливе місце до травми, де вона проявляється та опрацьовується.

У соціології окремо вивчається соціальний конфлікт, його різновид – військовий, та його сучасна форма – гібридні війни; окремо вивчається культурна травма різних соціальних груп, але практично відсутні дослідження, які розглядали б сучасні війни з перспективи теорії культурної травми, яка розповсюджується на колективних агентів. Відтак метою статті є погляд на сучасний військовий конфлікт на Сході України в рамках теорії культурної травми. Предметом дослідження є зв'язок між культурною травмою та її сенсами з колективною пам'яттю як місце, де одночасно проявляється та опрацьовується травма військового конфлікту між Україною та Росією та відбувається рефлексія на власну ідентичність.

Першим звернувся до аналізу соціального конфлікту Аристотель. Він виділив дві головні причини соціальних суперечок і джерел конфлікту: майнову нерівність та нерівність одержання пошани. Конфліктологічні ідеї Середньовіччя проявлялись у конфлікті людського, мирського та божественного світів (Августин Аврелій, Тома Аквінський). Певні думки щодо природи та

розв'язання конфлікту присутні у філософів-просвітників Т. Гоббса, Ж.-Ж.Руссо. Т. Гоббс виходив із тези, що всі мають рівні права на отримання соціальних благ, із цього і виникає конфлікт – через однаковість прагнень та одночасні спроби досягти того ж блага. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними.

К. Маркс, один із фундаторів конфліктної парадигми в соціології, розглядав конфлікт через економічні фактори, які, на його думку, були визначальною силою організації та єдності суспільства. Відповідно, в основі його концепції лежить класова боротьба за засоби виробництва. Найяскравіше ця боротьба проявляється, на його думку, за капіталістичного ладу, де стикаються в конфлікті власники засобів виробництва та пролетаріат, робочий клас. Отже, для К. Маркса держава і політика є полем соціальних конфліктів. М. Вебер розглядає конфлікт на основі зіткнення цілей та цінностей, які складають основу соціальної поведінки людей. Г. Зіммель природу соціального конфлікту пояснює внутрішньою біологічною природою людини, наявністю в неї інстинктів ворожості. Автор вперше звертає увагу на позитивні наслідки конфлікту: «Конфлікт згуртовує групи, виробляє норми, що регулюють конфлікт» [4, с. 197].

Варто окремо зупинитись на найвідоміших сучасних представниках конфліктологічного напрямку: Р. Дарендорфі та Л. Козеру. Р. Дарендорф визначає соціальний конфлікт як конфлікт між ресурсами і домаганнями. Німецький дослідник уперше визначив фактори інтенсивності соціального конфлікту: «Сила конфлікту залежить від міцності зв'язків всередині групи; чим вищою є мобільність, тим меншою є інтенсивність конфлікту» [4, с. 198]. Суть соціального конфлікту автор зводить до антагонізму влади і спротиву: «Діалектика влади та опору владі є рушійною силою історії, а влада неминуче породжує конфлікт» [20, с. 90]. Функціями конфлікту Л. Козер виділяє: «Конфлікт стабілізує та інтегрує внутрішньо групові відносини та спрямований на послаблення антагоністичної напруженості; сприяє появі нових соціальних норм або оновленню існуючих; конфлікти сприяють збереженню, зміні та пристосуванню соціальної системи до нових обставин» [4, с. 200]. Таким чином, конфлікт є способом пристосування соціальних норм до обставин, що змінилися, проте такий механізм діє лише в демократичних суспільствах. Такі сучасні соціологи, як Д. Локвуд, Дж. Голдторп, поєднують у розгляді соціального конфлікту економічний та культурний детермінізми К. Маркса та М. Вебера відповідно. Відтак, слідуючи конфліктологічним теоретикам, розуміємо соціальний конфлікт як суперечність між індивідами, групами, спільнотами, на основі незадоволеності розподілом влади, ресурсів, пануючих норм, цінностей, яка передбачає зіткнення інтересів та перерозподіл тих чи інших позицій.

Військовий конфлікт вивчає ряд соціальних дослідників: М. Мартін, С. Тюшкевич, М. Требін, О. Панфілов, В. Потехіна. Соціологічна енциклопедія дає таке визначення війни: «Війна – це спосіб вирішення суспільних протиріч шляхом знищення, геноциду або дезорієнтації супротивника з метою захоплення або перерозподілу його ресурсів». М. Михневич, А. Свечин доводили залежність воєнних перемог від могутності держави [20, с. 99]. До останнього поняття вони відносили фінансово-економічні можливості та господарську діяльність. Трактуювання війни відрізняється у визначенні методів її ведення. Деякі автори фокусуються лише на військових методах, тоді як інші згадують і про «дезорієнтацію супротивника», як, наприклад, В. Потехін. Визнання все більшої ролі невоєнних факторів ведення війни передбачають теорії нових форм війни.

Сучасні дослідники війни вивчають нові її форми – гібридні війни (С. Гантінгтон, Ф. Гоффман, Р. Вілкі, О. Яницький, М. Требін). О. Яницький стверджує, що вони мають локально-глобальний характер і охоплюють всі сторони життя суспільства [20]. Такі зміни відбуваються як за посередництвом зовнішнього тиску (через медіа, економічні санкції, формування громадської думки), так і зсередини в соціальному утворенні ворога, шляхом дезінформації та дестабілізації системи тощо. Ще одним важливим центром уваги в аналізі сучасних воєн є боротьба за ресурси, основним з яких виступає влада на міжнародній арені. Сучасні війни дослідники розглядають через весь комплекс процесів, із ними пов'язаних. С. Гантінгтон концептуалізував сучасні війни у своїй теорії «зіткнення цивілізацій», в якій він стверджує, що вони відбуваються і відбуватимуться на культурній основі на границі цивілізацій. «Цивілізація являє собою деяку культурну сутність; села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади – всі вони володіють своєю особливою культурою, що відбиває різні рівні культурної неоднорідності» [17, с. 122]. Україна, за автором, знаходиться на стику західної та православної цивілізацій.

Офіційним визначенням сучасного конфлікту в Україні є «антитерористична операція», яка, відповідно, протистоїть терористичній акції. Під тероризмом у соціології розуміють «вид протиправної політично, фінансово, ідеологічно мотивованої активності, яка включає в себе психологічний (інформаційний), фізичний компоненти, що здійснюються індивідами або малими групами із ціллю заставити суспільство, державу або індивідів виконати їх вимоги» [13, с. 1118]. Терористична акція передбачає використання терору, тобто «насильство, залякування політичних противників різними методами». Відтак під антитерористичною операцією розуміємо ряд заходів, спрямованих на зупинку терористичних дій.

Розглядом військового конфлікту на Сході України, який триває з 2014 року по сьогодні, займались кілька соціологів – М. Требін, С. Хобта. М. Требін сенсом війни на Донбасі бачить «інтерес Росії в знищенні української державності та створенні нової геополітичної конфігурації на євразійському континенті; через який Росія анексувала Крим та підтримує сепаратистів на Донбасі». Описуючи гібридну війну, автор надає такі її особливості: «Сучасна війна на Донбасі є майданчиком боротьби за ресурси й фінансові потоки, в ній застосовуються всі можливі засоби боротьби» [15, с. 33]. «Особливістю воєнного конфлікту на Сході країни є залучення ширшого кола учасників: поряд зі збройними силами учасниками війни стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо; особливу роль відіграє інформаційна боротьба, де важливу роль відіграє ЗМІ, перш за все телебачення та Інтернет» [15, с. 33]. Автор відзначає, що в сучасній війні використовують інструмент заміщення політичної мети ідеологічними установками. С. Хобта розглядає сучасний конфлікт на Сході України крізь призму світ-системного аналізу В. Валерстайна, зосереджуючись на економічно-політичних процесах, що відбуваються на міжнародній арені, а також аналізує сприйняття простору мешканцями Донбасу – в реальному стані, в перспективі та в робочому вимірах, складаючи їх моделі поведінки. Авторка описує Росію, яка (країна напівпериферії) намагається втримати у своїй орбіті пострадянські країни (які, як правило, скотились до периферійного стану), коли вони починають робити кроки до змін геополітичних орієнтацій. [18, с. 139].

Для визначення понять, в яких варто розглядати конфлікт на Сході України, варто відповісти на питання про суб'єктів боротьби. Є два способи їх інтерпретувати, які виходять із різних дискурсів. З одного боку, це місцеве населення, яке прагне до самовизначення та політичної незалежності. У даному випадку можна говорити про антитерористичну операцію, тому що методи самовиявлення – незаконні. Інший варіант, який вже визнається міжнародною спільнотою, розглядає актором-противником України – Росію, регулярна армія якої і проводить військові дії. У даному випадку варто говорити про гібридну війну. На другому розумінні конфлікту на Сході України ми і зупинимось. Отже, конфлікт на Сході країни – це гібридна війна на культурній основі, та бажанні влади, до методів якої входять дестабілізація всіх сфер життя суспільства – інформаційної, економічної, політичної, соціокультурної.

Поняття травми в психологію (а далі і в соціологію) прийшло з медичних наук, де воно розуміється як «ушкодження, під яким розуміють порушення анатомічної цілісності чи фізіологічних функцій органів і тканин тіла людини, що виникає в результаті зовнішнього впливу». Концепт травми виникає з психологічних досліджень XIX ст. Спочатку із залізницею (60-ті рр. XIX ст. в Британії) в життя людей вривається масова смерть, яка викликає поширені психологічні проблеми, що починають визнаватися. Згодом вивчення істерії (психологічні проблеми в результаті з'валтування) продовжує увагу дослідників феномену травми. І третім явищем, яке повністю легітимувало психологічну, а згодом і культурну травми в науковому світі – це війна, Перша світова, Друга світова, і, зрештою, – війна у В'єтнамі [5]. Після війни у В'єтнамі американські ветерани широко залучили публічність до питань своєї адаптації та здоров'я. Внаслідок цього руху під час В'єтнамської війни у 80-му році був визнаний ПТСР – посттравматичний стресовий розлад.

У соціології питаннями культурної травми найбільш комплексно займався Дж. Александер, який виділив три підходи дослідження травми: буквальний або натуралістичний, психоаналітичний та конструктивістський. «Буквальний», або «натуралістичний» утворення травми описує так: існує травматична подія і реакція на неї неминуча. Згідно із цією версією «очевидними видаються політичні скандали, як причина для обурень, економічні депресії, як причина відчаю, програні війни є причиною для злоби і відчуття безцільності, стихійні лиха приводять до паніки і т.д.» [3].

Два наступні підходи – аналітичний та конструктивістський – відрізняються в поглядах на особливості утворення травми. Перший вважає, що природа утворення культурної травми лежить у сприйнятті та розумінні цієї події, але травматична реакція на подію є неминучою (К. Карут, Е. Сантнер, Н. Смелзер, А. Ніл). Конструктивісти вважають, що травма не є ключовою, головне – її визнання спільнотою як травми (Дж. Александер, Р. Аєрман, А. Нейл). Розуміння Р. Аєрманом культурної травми є «золотою серединою» між психоаналітиками та конструктивістами: «Певні події можуть створювати певні умови, які сприяють появі травми, але принциповим є конструювання та інтерпретація, які слідує після деякої події» [2]. Аналіз же особливостей існування травми та роботи з нею – спільне для теорії в різних підходах.

Соціологи, визначаючи дефініції поняття культурної травми, сходяться на таких базових компонентах визначення: це дискурсивна практика, де обговорюється та рефлексується криза ідентичності, впорядковується колективна пам'ять. Дж. Александер фокусується на таких невіршених питаннях: «Хто є ця соціальна група?», «Якими є її цінності та куди вона прагне?» та пише: «Щоб травма виникла на рівні спільноти, соціальні кризи повинні стати культурними кризами» [3, с. 12]. Р. Аєрман звертає увагу на конструюванні травми через мас-медіа та групи

інтелектуалів» [2, с. 121]. Автор також додає: «Культурні травми починаються з розриву встановлених основ колективної ідентичності, що може або знищити спільноту, або переописати основні міфи та вірування» [2, с. 122]. П. Штомпка стверджує, що це колективний феномен пережиття травматично інтерпретованих подій. А. Нейл зосереджується на реконструюванні колективної пам'яті та піднімає питання безпеки: «Робота з пам'яттю про травму, особливо національну, викликає в уявленні картини небезпечного світу, який є байдужим до особистих потреб та інтересу» [21]. А. Аарелайд-Тард стверджує, що в центрі кризи ідентичності є певний міфотворчий дискурс, який акцентує на «своє і чуже» [1]. А. Ніл наголошує на руйнівних наслідках травми, яка дестабілізує систему [21]. Відтак зупинимось на компілятивному визначенні культурної травми (основою якого є розуміння Р. Аермана): це публічний дискурс, в якому обговорюються і рефлексуються основи колективної ідентичності, цінності, її колективна пам'ять.

Якщо розглядати аналіз осмислення травми, можна виділити деструктивні та конструктивні наслідки. З одного боку, культурна травма порушує соціальний світ, налагоджені соціальні інститути, проте з іншого боку, за авторами-конструктивістами, відбувається ефект інтеграції ідентичності і залежно від широти процесів конструювання культурної травми в публічному просторі (обґрунтування причетності різних ідентичностей та окреслення культурних кодів для співвіднесення з жертовною) відбувається ревіталізація ідентичності.

Якщо розглядати культурну травму, наприклад, країни, то варто розрізнити дві групи, що вражені культурною травмою – безпосередньо травмована та ширша група зі спільною ідентичністю. Відтак виникає питання зв'язку психологічної травми (особистісної) з культурною (колективною). Психологічна травма – це «процес пошкодження ідентичності внаслідок травмуючої події (переважно втрати), що проявляється у втраті існуючих та пошуку додаткових сенсів та наративів, якими можна було б наповнити життя та психологічну рефлексію на нього» [5, с.102]. Культурна травма має ті самі особливості травми, тільки вони притаманні соціальній групі чи спільноті. Дж. Александер зазначає, що спочатку процесу травми велика частина аудиторії бачить малий зв'язок між собою і групою-жертвою, але згодом вона може символічно приєднуватись до переживання, якщо жертви будуть поділяти з аудиторією певні ідентичності та цінності. Відмінність індивідуальної і колективної травми в тому, що остання має дуже широку природу і може передаватися і жити в наступних поколіннях [6].

Дж. Александер називає такий процес «конструювання переконливої системи культурної класифікацій» травми для широких колективних агентів «спіраллю означення» [3, с. 20]. Дж. Александер описує «спіраль означення» через надання важливості травмуючій події широкою групою. Певні «діючі лиця» (люди, що постраждали) окреслюють символічні уявлення, описують певні соціальні події (минулі, теперішні чи майбутні), а члени соціальної групи передають ці уявлення. Відтак люди, які окреслюють ситуацію («група носіїв»), передають інформацію аудиторії (громадськості). Розрив між подією та її репрезентацією залежить від конструювання переконливої системи культурної класифікації. Свого роду, за Дж. Александером, це розказування нової історії із застосуванням символічних означувань [3]. Такий процес автор називає *універсалізацією досвіду*. Це фактично боротьба за панівний наратив, або перетворення події в наратив. У його формуванні основну роль грають чотири важливі репрезентації, які формуються навколо відповіді на такі питання [3, с. 25]: 1. Природа болю – що саме відбулось чи відбувається з певною групою і з більш великою спільнотою, частиною якого є ця група. Тут важливі категорії, в яких ми розглядаємо ці події та які поняття використовуємо. 2. Природа жертви – яка група людей відчула/є на собі цю травмуючу біль? Яка саме група задіяна? 3. Зв'язок жертви травми з більш широкою аудиторією – навіть коли уявлення про біль закріпилось, а особистість жертви встановлена, залишається питання зв'язку з більш широкою аудиторією. 4. Розподіл відповідальності – хто наніс чи наносить травму? Спіраль означення травми може відбуватись в різних сферах: релігійній; естетичній – націлений на провокацію емпатії до травмованої жертви із ціллю емоційного катарсису; законний – коли закон «призначає» відповідальність на певну групу; науковий – це процес культурної класифікації; засоби масової інформації – тут події часто драматизуються; державно-бюрократичний [3, с. 28].

Один із центральних дослідників колективної пам'яті – П. Нора – описує зв'язок ідентичності з колективною пам'яттю: «Різні групи та суспільства, уявляючи своє майбутнє розуміли що варто втримувати з минулого, щоб підготувати це майбутнє. Але тепер немає чіткого уявлення про майбутнє, а відповідно, і нема на основі чого будувати минуле» [11]. Отже, автор виділяє одне з ключових місць уявленню майбутнього для інтерпретації минулого. Автор дає таке визначення колективної пам'яті: «Це спогад або сукупність свідомих чи несвідомих спогадів про досвід, пережитий або перетворений у міф живою спільнотою, до ідентичності якої невід'ємно належить відчуття минулого» [11, с. 189].

Психоаналітики виділяють два основні способи справляння (симптоми переживання, механізми адаптації, способи пам'ятання) спільноти з травмою.

I. Робота пам'яті, опрацювання культурної травми. Цей спосіб роботи з травмою відповідає конструюванню травми, адже він передбачає в принципі публічне обговорення. Різні автори цей спосіб роботи з травмою називають по-різному: Д. ла Капра – «проробка» [9], З. Фрейд – «скорбота» [16], Е. Сантнер «робота скорботи» [12]. Проробка, за Д. Ла Капрою, відбувається після травматичної події: відсторонившись від травми, розглядати її, називаючи, починати розвінчувати стереотипи стосовно цієї події. Але, як стверджує Д. Ла Капра, цей здоровий процес аналізу травми не може бути завершений, бо це постійна травматична робота [9]. Під час скорботи через трагічні події навколишня реальність втрачає свій сенс, але на той час, поки триває процес осмислення трагічної події. При такій стратегії громадськість намагається зробити висновки та план подальших дій після травми, конструє нову ідентичність. Робота скорботи – це «процес переробки і привикання до реальності втрати, або травматичного шоку шляхом їх спогадів і повторів в символічно і діалогічно опосередкованих дозах; це процес переведу, метафоризації і уособлення втрати» [9]. Історик І. Калінін виділяє ще одну модель взаємодії травми і репрезентації – фантазування про майбутню / вигадану реальність, зокрема в мистецтві. Це спроба побудувати нову систему координат для нової системи цінностей [5].

II. Це такий вид роботи з пам'яттю, коли власне робота з нею відсутня. Фактично це процес неможливості осмислити травму, знайти слова для неї. У такому випадку публічні канали комунікації недоступні групам, які можуть піднімати тему травми в суспільстві. Д. ла Капра це називає «відігруванням» [9], З. Фрейд – «меланхолією» [16], Е. Сантнер – «нарративним фетишизмом» [12]. Відігрування: в цьому варіанті суспільство чи травмована група, переживши травматичну подію, не може її подолати і продовжує відігравати знову і знову. Іншими словами, за автором, суспільство знаходиться під афектом травми, і вона постійно реактуалізується [9]. К. Карут вважає травмою лише такий спосіб роботи з нею, коли виникає так звана «вуаль мовчання». Меланхолія визначається, за Фрейдом, у психічному сенсі, глибокою страждальною пригніченістю, зникненням інтересу до зовнішнього світу, закиди і образи на власну адресу і наростаючому до абсурду очікуванні покарання [16]. У соціальних групах виразником «нарративного фетишизму» може бути трагізація та сум, у відтворенні травматичних подій громадськістю. «Нарративний фетишизм – це «конструювання і використання нарративу, свідома або безсвідома ціль якого полягає в тому, щоб стерти сліди тої травми або втрати, яка власне дала життя цьому нарративу» [12, с. 400]. Це спосіб ігнорування потреби в скорботі шляхом симуляції стану цілісності. Він звільняє людину від необхідності переосмислювати свою ідентичність в «пост-травматичних» умовах. Робота з травмою в даному випадку відкладена на невизначений термін. Нам видається, що в будь-якому випадку другий спосіб пам'ятання поміщає травму в публічний простір (може бути на нижчих рівнях, наприклад, в певних сферах мистецтва), але спільнота тим часом не може знайти достатньо слів, щоб зрозуміти травму.

Отже, можна виділити ряд особливостей та наслідків військового конфлікту на Сході України, як культурної травми, для військових та українського суспільства:

1. Головним викликом для військових та українського суспільства стають способи розуміння та репрезентації сучасного конфлікту на Донбасі та його вбудовування в нарратив української історії: а) що відбувається – і з учасниками АТО, і з українським суспільством та в яких категоріях ми про це осмислюємо; б) хто бере участь – лише військові, чи ширші соціальні утворення? Яку роль відіграють волонтери, та і українське суспільство. Яка саме група задіяна з української сторони конфлікту – національна, громадянська, чи спільнота, об'єднана політичними цілями; в) які питання конфлікту цікавлять світову спільноту, які цінності ним порушуються; г) хто несе відповідальність за травму, хто її наносить? У сучасному контексті – українські політики, російська влада, і яке відношення до цього має США? Окремої уваги потребують різні майданчики публічної сфери (засоби масової комунікації), де можна прослідкувати комунікацію про події на Сході – в першу чергу ЗМІ, книжки, фільми, виставки, театр, вуличне мистецтво, соціальні мережі. Дискурси, в яких транслюється військовий конфлікт в Україні, співвідносяться зі способами роботи з травмою, які виділяють представники психоаналітичного підходу – «нарративний фетишизм», «скорбота». Перший представлений дискурсом героїзації військових, другий – спробою показати особливості війни з багатосторонністю її наслідків для суспільства (наприклад, слабкістю військових, їх психологічних проблемах тощо). Приклади першого дискурсу роботи з травмою, які бажано оминати, описує О. Сушій: «1) натуралізація подій, що полає до відплати; 2) колективне «захоплення» болісного переживання та культивування травмуючи почуттів; 3) заперечення реальності травмуючи подій, їх нігілізація та табування, що призводять до повторної травматизації» [14, с. 27]. Особливої уваги вимагає питання розподілу відповідальності серед соціальних акторів у суспільстві – і соціальних інститутів, і політиків, і громадян, і демобілізованих учасників АТО.

2. Окремим питанням є окреслена в першому пункті проблематика, лише з точки зору військових. Сприйняття подій військовими пов'язане з їхніми ціннісними орієнтаціями та ідентичністю, які також можуть коригуватись засобами масової комунікації, мають важливу роль у відчутті власної відповідальності, а згодом і соціальній адаптації.

3. Образ учасників АТО, який є в суспільстві. Н. Данилова, вивчаючи «в'єтнамський» та «афганський» синдроми, визначала різні їхні наслідки через поняття «синдрому» війни. Синдром – це соціально-політична комплексна проблема, яку потрібно вирішувати спільними зусиллями суспільства, держави та об'єднань ветеранів [7, с. 248]. Наприклад, ветерани В'єтнаму, які активно боролись за визнання свого синдрому для пільг та компенсацій, у результаті добились крім пільг, уявлення про свою групу, як про хворих людей. З «афганцями» сталась дещо інша ситуація – вони ввібрали в себе різні стереотипи статусу ветеранів – «хворих, злочинців та жертв війни». Соціально-політичне розуміння синдрому, як проблеми суспільства не знайшло підтримки ні в державі, ні в суспільстві. Тому включення в публічне обговорення війни питань демобілізованих учасників АТО та їх соціальної адаптації як суспільної відповідальності – потреба сучасного українського суспільства.

4. Також у рамках теорії культурної травми постає питання національної ідентичності – на яких цінностях вона будується, які маркери в неї входять. В українському випадку окремим питанням постає роль маркеру мови. Які цінності притаманні молодому поколінню та що їх об'єднує? Яким чином українська ідентичність відмежовується від радянської? Яку роль відіграє конфлікт у підсиленні ідентичності? На останнє питання дає відповідь дослідження Центру Разумкова: «Дослідження дали підстави для висновку, що в Україні відбулося формування основних контурів спільної загальнонаціональної ідентичності громадян, притаманної сучасній українській політичній нації, в основі якої – посилення ціннісного ставлення до своєї країни та самоповаги до себе як до народу, поширення українського національно-культурного компоненту ідентичності, відчуття українцями своєї «унікальності», поступове формування консенсусу навколо європейського цивілізаційного вибору» [10].

5. Бачення минулого країни, нарративу української історії – на яких подіях він будується. У випадку України відіграє роль бачення історії України у зв'язку чи без Росії, а також і недавні події, та їх інтерпретація – Євромайдан, анексія Криму. Про дві типи пам'яті, які існують в українському суспільстві, сьогодні писав С. Єкельчик у книжці «Імперія пам'яті». У ній він стверджує, що в Україні стикаються два способи пам'ятання власної історії – радянська та націоцентрична. Й. Сталін формувал один історичний нарратив, де спільна історія (ще з часів Київської Русі) об'єднує Україну, Росію та Білорусь, та возвеличується міф про «дружбу народів». Україноцентричний нарратив формується навколо історичних тем козаччини, в першу чергу Т. Шевченка як національного героя, фольклорних тем [8].

6. Візія майбутнього країни. В Україні таким питанням на Майдані став європейський або російський шляхи розвитку. Для сучасного військового конфлікту на Сході країни важливу роль відіграє бачення майбутнього розвитку країни, цінностей, на яких вона має базуватись. У такому випадку культурну травму подолати буде значно простіше, адже якщо травма передбачає злам соціального порядку, то в суспільстві є очікування до позитивних змін. Ключовим питанням виступає бачення варіантів розв'язання конфлікту на Сході України. Основними варіантами, що постають у публічному просторі, є: «Україна зберігає територіальну цілісність країни в її нинішніх кордонах; Україна втрачає частину своєї території, відновлює мирне життя у новому форматі, «ДНР» та «ЛНР» перетворюються на ніким не визнану державу Новоросія; замороження конфлікту в Україні, тління якого зберігає вибухонебезпечний потенціал свого відновлення» [14, с. 28].

Висновки. Проаналізувавши теорії культурної травми Дж. Александера, Р. Аермана, А. Аарленд-Тард, А. Ніла, К. Карут, Е. Сантнера, ми прийшли до висновку, що найбільш вдалими є визначення Р. Армана: «Культурна травма – це публічний дискурс, спровокований травматичними для спільноти подіями, в якому основи колективної ідентичності рефлексуються і обговорюються через розуміння тим чи іншим чином подій, що відбуваються», адже воно охоплює всі елементи та ознаки культурної травми, на яких зупиняються різні автори та найбільш об'ємно описує культурні процеси, які є наслідками травматичних подій. Характеристиками військового конфлікту в даному випадку є: порушення соціокультурного утворення, внаслідок травми – як для соціальних груп, що втягнені в конфлікт, так і колективних агентів; способи опису та розуміння подій, що спричинили травму, в публічному дискурсі; виділення громадськістю суб'єктів відповідальності в події; відчуття травми в культурній сфері через обговорення сенсів подій, що відбуваються; реорганізація ідентичності через обговорення її цінностей та маркерів; погляд на минуле через колективну пам'ять та його осмислення; погляд на майбутнє як окремий елемент ідентичності; зв'язок між безпосередньо психологічно травмованою групою та колективними агентами; стереотипізація травмованої групи в мас-медіа та суспільстві. Дослідження культурної травми дає можливість вивчати як деструктивні, так і конструктивні наслідки конфлікту, які виражаються як у руйнуванні соціокультурного середовища, так і на обговоренні та створенні бажаного. Крізь такий підхід військовий конфлікт на Донбасі визначаємо як публічний дискурс, пов'язаний з обговоренням української ідентичності в соціокультурній сфері через осмислення конфліктних подій в Україні з усіма наслідками цього процесу і для військових, і для суспільства. Це дозволяє виділити шляхи подолання культурної травми, що склалась в українському суспільстві: детальне обговорення та пошук розуміння процесів, що стосуються війни та підключення

до нього широкої громадськості, як постійний процес у суспільстві; опрацювання бачення минулого, в якому можуть мати свій голос різні групи населення, зокрема і дослідження Майдану та анексії Криму з різних перспектив; напрацювання бачення майбутнього як основи забезпечення якісних змін найближчим часом; публічно ціннісно-орієнтована комунікація; суспільна та державна відповідальність за соціальну адаптацію демобілізованих учасників АТО. Майбутніх досліджень потребують засоби масової комунікації на предмет дискурсів, в яких вони транслюють бачення війни, а також учасники АТО як окремі творці цих дискурсів.

Література:

1. Аерман Р. Социальная теория и травма. Социологическое обозрение. 2013. № 1. С. 121–138.
2. Аарленд-Тард А. Теория культурной травмы (опыт Эстонии). Социологические исследования. 2004. № 10. С. 63–72.
3. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность. Социологический журнал. 2012. № 3. С. 6–40.
4. Білецька Т. Соціально-політичні конфлікти: історико-методологічний аспект. Соціальні виміри суспільства. 2006. № 9. С. 194–202.
5. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів: ВСЛ, 2015. 416 с.
6. Горностай П. Колективна травма та групова ідентичність. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. К., 2012. С. 89–95. URL: <http://gorn.kiev.ua/publ81.htm>.
7. Данилова Н. Конструирование военного синдрома: «вьетнамский» и «афганский» синдром. Мир и война: культурные контексты социальной агрессии. М.: ИВИ РАН, 2005. С. 231–249.
8. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К.: Часопис «Критика», 2008. 154 с.
9. Карут К. Травма, время и история. Травма: пункты: Сборник статей. М.: Новое литературное обозрение, 2009. С. 561.
10. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи: Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії (Київ, 16 грудня 2016р.) URL: <http://old.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>.
11. Сантнер Е. История по ту сторону принципа наслаждения: размышление о репрезентации травмы. Травма: пункты: Сборник статей. М.: Новое литературное обозрение, 2009. С. 389.
12. Сушій О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. ІПШУНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. Наукові записки. 2014. № 6(74). С.18.
13. Требін М. Соціологія війни: український контекст. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2015. № 114. С. 30.
14. Фрейд З. Печаль и меланхолия. Психология эмоций. Тексты. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 288 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. СПб: «АСТ», 2014. 576 с.
16. Хобта С. Соціологія війни як завдання української соціології. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2016. № 5(302). С. 126.
17. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів: Кальварія, 2003. 543 с.
18. Яницкий О. Современные войны: взгляд социолога. Дискуссия. Polemika. 2015. № 5. С. 156.
19. Cultural trauma and collective identity / J. Alexander, R. Aerman, B. Gisen, N. Smalser, P. Sztompka. Berkeley, Los Angeles, London: University of California press, 2004. 326 p.